

Tilburg University

Soulservice

de Groot, C.N.

Published in:
Kwetsuren van de ziel

Publication date:
2007

Document Version
Version created as part of publication process; publisher's layout; not normally made publicly available

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
de Groot, C. N. (2007). Soulservice: Zorg voor de ziel buiten de parochie. In H. Zondag, F. Maas, S. Gartner, R. Nauta, R. van Uden, J. Pieper, & J. van Eersel (Eds.), *Kwetsuren van de ziel: Religie en het moderne levensgevoel* (pp. 101-120). (Publiekslezingen; No. 9). Valkhof Pers.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

dinsdag 9 januari 2018
15:32

Soulservice

De zorg voor de ziel buiten de parochie

DE DIENST VAN FREEK

Freek de Jonge gaat voor in een kerkdienst tijdens het Haagse *Pure Jazz-fest*, meldt het dagblad *Trouw* (18 augustus 2006) in een interview met de maker zelf. Mijn nieuwsgierigheid is gewekt. Ik reserveer een kaartje voor een paar dagen later, niet goed wetende of ik dat nu doe als liefhebber of onderzoeker.¹ De bewuste zondag neem ik de trein naar Den Haag Centraal voor de tweede voorstelling van die dag. Bij aankomst barst een volkbreuk los.

Er ligt een blauwe loper naar de hoofdingang van de Nieuwe Kerk in Den Haag, een fraai 17de-eeuws classicistisch kerkje met barokke elementen, die in gebruik is als concertzaal. De *security* bij de ingang laat mensen die op de gastenlijst staan naar binnen. De rest kan aan de kassa in de ontvangsthal kiezen tussen een dagkaart voor het hele festival en alleen een kaartje voor 'Freek de Jonge'. (Alleen de eerste categorie krijgt een polsbandje om.)

Voorbij de kassa gaan we naar boven, een ruimte die eruitziet als een foyer. Daar bestel ik koffie en een handdoek. Dan gaat het gordijn open waarachter zich twee trappen naar boven bevinden die leiden naar de kerkzaal. Tussen priesterkoor en een gescheiden gedeelte achterin bevinden zich drie vakken met stoelen.

Er is weinig volk. Langzamerhand druppelen meer bezoekers binnen, tot er in totaal zo'n 150 zijn. Eén vak met stoelen blijft vrijwel leeg. Veel mensen begroeten elkaar. Keurig gekleed, ik – geboren in 1966 – ben een van de jongeren. Aan de zijkanen van de zaal staan twee blazers die hun instrument beproeven.

Klokgelui. Hella de Jonge zegt vanachter de geluidstafel tegen de technische man: 'Nog twee minuten.' Kort daarna komt, van achter uit de kerk, het koor binnen, waaronder Herman Finkers. Over hun gewone kleren heen dragen ze kleurige gewaden met imitatieboa's en rinkelende belletjes. Een feestkoor. Ze nemen achterin op een verhoging plaats.

Voor in de kerk komt Freek de Jonge op (of moet ik zeggen: doet zijn

intrede?) gekleed in traditioneel Chinees kostuum met bijpassende barett en een laptop onder zijn arm, gevolgd door de band van Robert Jan Stips. In een proloog thematiseert de voorganger de spanning van wat zich op deze plaats afspeelt. Hij betoogt dat de door hem en ons geliefde ironie de hoogmoed van de twijfel is, terwijl een kerkdienst juist een houding van nederigheid vereist. 'Leven is lijden. God, wie zei dat ook al weer? Boeddha. Mohammed B., of Jezus C.' Met een 'Er zij kunstlicht!' beëindigt hij deze woorden. (En er was kunstlicht.)

Het koor zingt een gedragen welkomstlied met als kernwoord 'Welkom!'. Dan spreekt Freek de Jonge een welkomstwoord in de stijl van Freek de Jonge: 'We zijn hier te gast in Gods huis, maar God is er even niet. De dienst wordt opgedragen aan Gerard Reve die op de vraag 'van een prachtrige, onschuldige schoolkranjongen' of God bestond, antwoordde: 'Bestaan? Dat heeft God helemaal niet nodig, jongen.'¹² Er volgt jazz, orgelspel en de oproep: 'Stel u open, opdat de Geest door het Woord zijn weg vinde.' Na het lied 'Stel u open!' klinkt een luid 'Laat ons bidden!', waarmee een hilarisch verhaal aanvangt over de onbeschaamde gebedspraktijken van vader De Jonge. Hierop volgt een vertellend lied over de jonge domineesoon die met zijn vader meegaat naar de kerkdienst en luistert naar de stem van vader. Na dit moment van verstilling volgt de lezing 'uit het Reformatorisch Dagblad', een bijbelse persiflage waarin Hasraf, de zoon van Ahmed de Samaritaan, de keel dichtknijpt van de gewonde Israëliëse reservist Jozef. Vervolgens wordt de barmhartige hulpverlener aangevallen door diens afgerukte rechterarm, linkervoet en penis.

Het gezang na de lezing is van Herman Finkers die de hymne *Ave Maria Stella* laat overlopen in een reflectie op zijn eigen vroomheid waarin Maria een meer prominente, of in ieder geval meer vertrouwde, plaats inneemt dan haar Zoon. Daarna volgt de preek. De Jonge vertelt hoe hij dankzij de roek 'n roll van zijn geloof afviel, maar altijd op zoek is geweest naar het verloren paradijs, de onschuld van de absolute waarheid. Op de achtergrond wordt orgelspel ingezet. Op deze muziek zingt De Jonge een verhaal dat zijn stelling illustreert over de eeuwigheid van de inhoud en de tijdelijkheid van de vorm. Een synopsis moge de inhoud hiervan aanduiden.

In Frankrijk ('waar ik als een god probeer te leven') verliest de auto van De Jonge zijn uitlaat. Na de reparatie in de garage ziet hij op straat een prekende zwijger het verhaal van de Verloren Zoon uitbeelden. Dit spel maakt een diepe indruk op De Jonge, niet de *inhoud* (die kende hij al) maar

1. Voorstelling gezien: Freek de Jonge, 'Wat is nog heilig?' (20 augustus 2006, 14.00-16.30 uur); aantekeningen gecorrigeerd en aangevuld op basis van televisie-uitzending 'De dienst van Freek' (11.05, 26 december 2006). Achtergrondinformatie mede ontleend aan de videoclip op www.purejazzfest.nl. De teksten van 'Schriftlezing', 'Preek' en 'Gedloofsbelijdenis' zijn (met als bronvermelding *De Mis*) te raadplegen in De Jonge (2006), evenals de reprises van 'Snackbarged', 'De stem van vader' en 'Denken' uit *De Tol*.
2. Gerard (Kornelis van het) Reve heeft op diverse plaatsen (*Nader tot U, Brieven aan Josine M.*) geopperd dat God, om te zijn, misschien het bestaan niet van node heeft. Deze stelling staat in een traditie. Leo Mesman heeft erop gewezen dat de gedachte vrijwel letterlijk is terug te vinden in de *Initieme Dagboeken* van Charles Baudelaire: "Dieu est le seul être qui, pour régner, n'ait même pas besoin d'exister." Leo Mesman <http://boterkaasenvrzen.web-log.nl>.
3. Zie echter het speciale nummer van het International Journal for the Study of the Christian Church over de, met name post-evangelicale, *Emerging Church* (Draane 2006).
4. Elders bespreekt onderzoeker Johan Roeland (2005) het hier centrale verschijnsel reli-pop vanuit het perspectief van Zygmunt Bauman.
5. Organisator *20! Cultuur Zuidoost* is een initiatief van poppodium Paradiso, het Cosmice theater en het instituut Imagine i.c., dat de diverse in Nederland aanwezige culturen in beeld wil brengen. Stadsdeel Zuidoost is een van de (uitsluitend seculiere) sponsors.
6. www.thekingsolomonburke.com
7. Gezien: Solomon Burke, Soulservice (3 september 2005, 19.00-20.00 uur); aantekeningen gecorrigeerd op basis van Smallegange (2005).
8. Zie <http://marinalog.web-log.nl> voor foto's en een geluidsfragment.
9. Zie http://www.katholiekederland.nl/actualiteit/nieuws/nieuws_572070.html voor een interview met Burke over zijn kritiek op Bush.
10. Zie Ter Haar (1994) voor een beschouwing over deze kerk.

- Groot, C.N. de (2006a), 'The Church in Liquid Modernity: A Sociological and Theological Exploration of a Liquid Church', in: *International Journal for the Study of the Christian Church* 6, 2006, 91-103.
- Groot, C.N. de (2006b), 'Wij zijn de kerk'. Maar wie zijn wij? In discussie met het congregationalisme', in: *Collationes* 36, 303-320.
- Groot, C.N. de (2006c), 'Orthodoxie en beleving. Bewegingen in de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland', in: *Religie & Samenleving* 1, 151-173.
- Jonge, F. De (2006), *De toeschouwer. Theaterteksten 1969-2006*, Amsterdam/ Antwerpen: Augustus.
- Oosterveen, L. (1997), 'Ontbindingen en verbindingen. Kansen voor religieuze gemeenschapsvorming in een postmoderne tijd', in: Kalsky, M., A. Lascaris en L. Oosterveen (red.), *Bouwen met los zand. Theologische reflecties op verschil en verbondenheid* (DTS-Cahier 7), Nijmegen/Zoetermeer: DTS/Meinema, 29-48.
- Oosterveen, L. (2005), 'Ambivalentie als contrastervaring, in: *Tijdschrift voor Theologie* 45, 32-53.
- Oskamp, P. (2004), *Overleven achter steen en staal: vieringen en geloofsbeleving in de buijes onderzocht*, Zoetermeer: Meinema.
- Ploeg, J. van der, en M. van Dijk (red.) (2004), *Zoetermeer tussen hemel en aarde. Ziel en geneten van een moderne groeiestad*, Zoetermeer: Meinema.
- Post, P., A. Nugteren en H. Zondag (2002), *Rituelen na rampen. Verkenning van een opkomend repertoire*, Kampen: Gooi en Sticht.
- Roeland, J. (2005), 'You are the song inside my heart. Over reli-pop en christelijke kunst', in: *In de Marge* 14, 22-32.
- Roeland, J. (2006), *God is a DJ. Evangelicalisme en popular culture*. <http://johan.religionresearch.org/wp-content/uploads/2006/11/god-is-a-dj-evangelicalisme-en-popular-culture.pdf> [geraadpleegd 5-2-2007]
- Smallegange, K. (2005), *Gospel Festival: de goede boodschap royaal voorbij*, www.oor.nl/deruit_concertverslagen_details.asp?id=158 [geraadpleegd 5-2-2007]
- Steinkamp, H. (1997), 'Gemeinde jenseits der Pfarrei', in: H.-G. Ziebertz (red.), *Christliche Gemeinde vor einem neuen Jahrtausend*, Weinheim: Deutscher Studienverlag, 185-214.
- Vattimo, G. (1998), *Ik geloof dat ik geloof*, Amsterdam: Boom.
- Pete Ward, *Liquid Church*, Peabody, MA/Carlisle: Hendrickson/Pater Noster, 2002.

de vorm. Hij loopt op de speler toe om hem een kus te geven maar deze wendt zich af, pakt een mandje met twee kaarsen, overhandigt die en ... vraagt geld, tot grote teleurstelling van De Jonge. Terug in de auto gaat de telefoon. Zijn vrouw: 'Waar ben je?' 'Ik was er bijna.' 'Waar?' 'Waar ik al zolang naar op zoek ben.' 'Jij hebt je toch ook niet zo'n mandje met twee kaarsen laten aansmeren, hè?'

De preek wordt een lied, doorspekt met de reflexieve gospel 'Heilig, heilig! Wat is nog heilig?' De regel wordt herhaald, de muziek opzweepend als in een zwarte kerkdienst, de zaal wordt uitgenodigd mee te klappen. Een man wordt opgewekt om op te staan en gaat dansen, als was hij daarvoor verlamd. De muziek wordt krakkemikkig en varieert op Winn Sonnevelds 'Poen'. De Jonge poseert als een chagrijnige collectant die zwijgend hangelt om een bijdrage, zijn vangst misprijzend beziet en terugwerpt, en vervolgens wenkt om wat uit de collectezak te nemen. Een bezoeker haalt er een kadertje uit. De Jonge gebaart dat die gedeeld moet worden. Vervolgens smijt hij ook nog twee halve flesjes wijn met een paar plastic bekertjes de zaal in. Een flesje belandt vlak achter mij, maar de bezoeker die er het dichtste bij zit, laat het liggen. Ik pak het op en doe zoals de eerste deed: uitschenken en doorgeven. Sommigen reageren nauwelijks, anderen doen lachend mee.

Na de rauwe blues met het refrein 'Hoe geweld(dad)ig denken is', volgt het credo. In het voetspoor van de postmoderne filosoof Gianni Vattimo (1998) formuleert De Jonge: 'Ik geloof dat ik geloof dat ...', waarna een reeks deels paradoxale en cryptische, deels eenduidige, statements volgt. Hierin belijdt hij dat verandering zit in de wijziging van de vorm, dat hij gekant is tegen uitsluiting, dat iedereen alles mag geloven en dat absoluut atheïsme ook weer zo absoluut is. 'Ik geloof dat als alles verketterd wordt, als niets meer heilig is, dat de mens geen toekomst meer heeft, omdat hij de enige is die alles kan openbaren.'

Vervolgens speelt en zingt hij het gedicht 'Wees niet bang', en het koor zet een afscheidslied in met als kernwoorden 'Vaarwel. Tot ziens. Tot kijk. Tot later'. Met een 'Gaaf heen in vrede' lijkt de dienst officieel ten einde. Het zaallicht gaat aan. Als een soort extraatje vraagt De Jonge dan aan de organist of deze een hem van vroeger bekend gezang wil spelen 'De heiligen rusten van hun werk'. (Hij moet toch een beetje afkicken van drie kerkdiensten na zoveel jaren onthouding.) Vervolgens zet het koor bij wijze van toegift nog een swingend 'Heilig, heilig! Wat is nog heilig?' in, waarmee ze de kerk in trekken. Na een 'Gaaf heen en vermenigvuldigt u' gaat De Jon-

ge af. De aanwezigen worden uitgenodigd tot meedansen, en gaan min of meer swingend de kerk uit, wat ook de bedoeling was.

Ik spreek kort Hella de Jonge die mij vraagt wat ik ervan vond. Ik was behoorlijk onder de indruk. 'Het waren drie bijzondere voorstellingen geweest, behoorlijk zwaar', zegt ze. Ik bedank haar en Freck. Wat heb ik meegemaakt: een kerkdienst of een voorstelling? Het was vooral erg Freck de Jonge: een voorstelling dus, maar *in* een kerk en vormgegeven als een kerkdienst, terwijl de inhoud nu juist als thema had dat het sowieso om de *vorm* gaat. Dus toch een kerkdienst?

VORM EN INHOUD

De betekenis van *De Mis* van Freck de Jonge valt voor de meeste Nederlanders in het niet bij een als 'hoognis' (*Trouw*, 28 oktober 2006) betiteld optreden van Marco Borsato die najaar 2006 320.000 liefhebbers trok naar zijn tien concerten in Gelredome. De dienst/voorstelling van Freck is hier echter interessant omdat het, op speelse (serieuze, schetsende en kritische) wijze, *de relatie tussen vorm en inhoud* aan de orde stelt, in een setting waarin het onderscheid tussen kerkdienst en cabaretvoorstelling vloeitend wordt. In mijn onderzoek – waarvan dit een eerste proeve is – bestudeer ik de wijzen waarop de zorg voor de ziel buiten parochies en gemeenten gestalte krijgt. Hierbij stel ik de vraag hoe in de laatmoderne Nederlandse samenleving de vormgeving van deze zielzorg samenhangt met de inhoud.

Louter afgaande op uiterlijke kenmerken, zou ik zeggen dat hier, te midden van alle dubbelzinnigheid, het gewicht van de theatervoorstelling zwaarder weegt dan dat van de kerkdienst. De entourage is wel die van een kerkgebouw, maar dan één die al in gebruik is als concertzaal. Daarvan getuigen de talrijke *spotlights* in de kerkzaal en voorzieningen daaromheen: de foyer, de garderobe en de toiletten. Er is weinig participatie van het publiek aan het geheel. De collecte/communie gaat terloops, en wordt slechts aarzeland door het publiek opgepikt, zoals dat gaat wanneer in een theater de code wordt doorbroken dat het publiek slechts toeschouwt. Er wordt wel meegelapt met de muziek, maar dat past weer goed bij een muziekvoorstelling. De korte 'genezingsact' van *performer* en medewerkende toeschouwer vond wellicht nog het meest plaats in de sfeer van een kerkdienst, maar dan toch nog altijd een ironische. Qua stijl overheerste het genre muziekvoorstelling. De liederen, het credo en sommige teksten

beheerst. Vervolgens kunnen zich nieuwe beddingen vormen.

Deze interessante ontwikkeling stelt de praktische theologie, met name voor zover die zich bezighoudt met de studie van het verschijnsel kerk, voor boeiende vragen. Ten eerste een vraag naar de omgang met de context: hoe dient hier te worden omgegaan met de dynamiek van correspondentie en verschil – een vraag naar de contextualisering van geloof. Ten tweede een vraag naar de identiteit en cultuur van kerk-zijn: dient er vooral te worden ingezet op solide, of ook op fluïde vormen – een vraag naar eventuele ecclesiëlisering van hedendaagse fenomenen. Ten derde is er een vraag naar de structuren en middelen die zich achter de vloeibare fenomenen bevinden: welke consequenties zijn er van het optreden van gevestigde kerken en wereldlijke overheden als *facilitators* van (religieuze) evenementen? En tenslotte: hoe dient hier leiding te worden gegeven?

Om een persoonlijk voorschot te geven op een beantwoording van deze vragen: een eventueel inhaken van de kerk op fluïde vormen van religie dient naar mijn mening te gebeuren uit overtuiging: uit liefde voor de mensen en volgend uit wat wordt gezien als een evangelische opdracht. De opstelling van de kerk in de laatmoderne samenleving hangt niet enkel af van tactische overwegingen maar ook van haar visie op wat de kerk in deze vloeibare context te betekenen heeft.

Literatuur

- Bauman, Z. (1997), *Postmodernity and its Discontents*, Cambridge: Polity.
 Bauman, Z. (2000), *Liquid Modernity*, Cambridge: Polity.
 Bauman, Z. (2001), *Community: Seeking Safety in an Insecure World*, Cambridge: Polity.
 Bauman, Z. (2003), *Liquid Love: On the frailty of human bonds*, Cambridge: Polity.
 Bauman, Z. (2005), *Liquid Life*, Cambridge: Polity.
 Bauman, Z. (2006), *Liquid Fear*, Cambridge: Polity.
 Beckford, J.A. (1996), 'Postmodernity, High Modernity and New Modernity: Three Concepts in Search of Religion', in: Flanagan, K. en P.C. Jupp (eds.), *Postmodernity, Sociology and Religion*, Basingstoke: Macmillan, 30-47.
 Cohen, J. (2004), Willem van Oranjelezing, Delft.
 www.amsterdam.nl/gemeente/documenten/toespraken/cohen/inhoud/willem_van_oranjelezing_5-2-2007
 Drane, J. (red.), *International Journal for the Study of the Christian Church* 6(1) [Special issue: the Emerging Church].

Tegen het einde vroeg Burke naar de bekeerlingen van vanavond, de in evangelische kring bekende *Altar Call*: '*Someone has been moved tonight! Someone has been changed!*' Zij werden uitgenodigd naar voren te komen. Ze kregen de handen opgelegd en ontvingen een roos waarop hij een kus had gedrukt. Het was een vrolijke, maar toch ook serieuze boel: mensen gingen niet onderuit van emotie, maar ondergingen de zegeningen met plezier. Na afloop was een ieder welkom in de aanpalende *True Teachings of Christ Temple* voor een persoonlijk onderhoud met een zegening en een zoen van The Bishop.¹⁰ Inderdaad, een audientie. Solomon Burke is een hemelse ambassadeur en iedereen is welkom in zijn wereldwijde kerk. Volgens Bauman ligt bij dit soort bijeenkomsten de verdenking op de loer dat er slechts sprake is van een schijn-gemeenschap: je kleedt je om voor het feest, en daarna trek je je gewone kleren weer aan. Het gemeenschapsgebeuren is dan slechts een uiterlijk en tijdelijk vertoon. Empirisch onderzoek naar de receptie van dit soort diensten, in vergelijking met reguliere kerkdiensten, zou moeten uitwijzen hoe groot de feitelijke impact is. Mijn indruk is in elk geval dat, als antwoord op een expliciet aanbod, religieuze gemeenschap wordt beleefd in het seculiere domein. Hierbij zijn duurzame religieuze gemeenschappen betrokken (een predikant in Zoetermeer, lokale kerken in de Bijlmer), maar enigszins op de achtergrond. Deze leven een bijdrage, maar drukken niet hun stempel op het fenomeen. Er is een mogelijkheid van institutionalisering, zowel in Zoetermeer als in Amsterdam-Zuidoost, waar zich bijvoorbeeld een filiaal zou kunnen vestigen van Burkes *Church of God for All People*. (Ik zou een dergelijke ontwikkeling met belangstelling tegemoet zien.) Dan raakt de beleving van *communitas* ingebed in een georganiseerde gemeenschap en is de fluiditeit gekanaliseerd.

BESLUIT EN EVALUATIE

Er blijkt een dynamiek te zijn tussen vloeibare en vaste vormen van zielzorg. Hoewel Bauman zelf de rol van religie onderschat, kan zijn concept *liquid modernity* ertoe dienen belangrijke aspecten van de hedendaagse cultuur in het zicht te krijgen. Het is echter niet zo dat fluïde vormen van religie zich los van de meer vaste vormen bewegen. De wisselwerking van institutionele en non-institutionele vormen van religie verdient voortdurende aandacht. Gebleken is dat zich nieuwe stromen aandienen die wel zijn te herleiden tot oude beddingen maar hierdoor niet meer worden

vormden daarbinnen serieuze momenten, die echter niet afweken van wat de bezoeker bij Freek de Jonge kan verwachten. Deze momenten vormen dus geen echte stijlbreuk.

Twee momenten waren wel enigszins 'buiten de orde'. Herman Finckers' uitvoering van *Ave Maris Stella* was gespeend van commentaar, parodie of ironie. Hier klonk een echt religieus gezang, kwetsbaar gezongen door één man, zonder begeleiding. Bij een valse noot maakte hij enkel de opmerking: 'Ja, jazzfestival hè.' Dit intermezzo getuigde van een typisch katholieke onbekommerde omgang met het heilige, die afweek van wat overheerste aan parodie, commentaar, kritiek, (dubbele) ironie en reflectie. Een tweede afwijkend moment was het liedboekgezag dat aan het einde klonk. Dit stond in het teken van melancholie: 'Al dertig jaar niet meer in een kerk geweest en nu drie keer in twee dagen.' De voorstelling werd getekend door de intieme sfeer van een kleine zaal, meer in het bijzonder een kerkzaal, waarin het koor en Hella de Jonge het publiek in een informele sfeer opwekten om mee te klappen en te dansen.

Ik zou zeggen: ik maakte commentaar en parodie op een kerkdienst mee in een voorstelling die was vormgegeven als een kerkdienst met als belangrijkste boodschap dat het ons niet meer lukt om datgene waar het in een kerkdienst om gaat – het heilige – vorm te geven. De *ikon* (Interkerkelijke Omroep Nederland) lijkt hier overigens anders over te denken (evenals 'een predikant uit Amersfoort' die aldus De Jonge belangstelling toonde voor een heropvoering). Op Tweede Kerstdag 2006 zond de omroep een van de eerdere voorstellingen uit onder de titel *De dienst van Freek* en schuwde in de aankondiging de aanduiding 'kerkdienst' niet. (ANP, 7 december 2006)

Tegen de klippen op

Het vertrekpunt van Freek de Jonge lijkt de overheersende visie onder de culturele elite van Nederland dat kerk en geloof voorbij zijn. Gegeven deze veronderstelde irrelevantie, is er geen noodzaak zich ertoe te verhouden, laat staan zich ertegen te verzetten. Er kunnen onbekommerd grappen over worden gemaakt, en vormkenmerken van de kerkdienst kunnen naar believen worden gebruikt. (Dat zegt overigens ook iets van de opstelling van de christelijke kerken: 'Je kunt van de rooms-katholieke kerk zeggen wat je wilt, maar je kunt van de rooms-katholieke kerk wel zeggen wat je wilt', Freek de Jonge, Verkiezingsconferentie, 21 november 2006 [De Jonge, 2006, 573].)

Bij Freeks secularisatietheese hoort echter een nuancering: de kerk is *als* *vorm* overleefd en *de vorm* God is een gepasseerd station. Dat impliceert dat er ook een inhoud is – en dat klopt. Menselijkerwijs, om het maar eens dominee-achtig te zeggen, gaat het volgens De Jonge om de vorm, want – hier spreekt de mystieke kant van Freek – de inhoud is gegeven, onbetwistbaar en eeuwig. Dat is, zegt hij, ‘zijn boodschap’.

Zitten we dan nu verlegen om een nieuwe vorm voor het geloof? Vanuit cultuur- en kerkkritisch perspectief zou je dat wellicht zeggen, maar die weg lijkt De Jonge niet in te slaan. Hij meent immers dat kerk en geloof ‘voorbij’ zijn, tenzij voor de enkeling voor wie het een kader is waarbinnen ‘grote vragen’ kunnen worden gesteld en beantwoord. Hiervoor in de plaats is de roes van het consumptisme getreden die je zodanig verdooft dat je geen existentiële vragen hoeft te stellen. Ondertussen wordt er met deze sombere cultuurvisie toch ook, minstens hoop op, een alternatief geboden. In het theater, hoewel geen plaats van nederigheid, kunnen, tegen de klippen op, existentiële vragen worden gesteld, in een context van gemeenschap. Tegen de klippen op, want het theater is een plek van amusement en ironie, en ironie is een houding die het heilige juist ontheiligt, aldus de cabaretier. Maar voor het type theater dat Freek de Jonge maakt, is juist de spanning tussen engagement en verwondering, tussen ironie en kritiek, kenmerkend.

LIQUID MODERNITY

De positie van Freek de Jonge in het denken over geloof en moderniteit toont een opvallende gelijkheid met die van de Pools-Britse socioloog Zygmunt Bauman. Beiden gaan mee met de tot voor kort gangbare these dat godsdienst voor moderne mensen in principe een afgedane zaak is, en bij beiden schuilt in hun kritiek op de moderne consumptiemaatschappij de hoop op een alternatief.

Hoewel Bauman nog wel geassocieerd wordt met het begrip postmoderniteit, spreekt hij de laatste jaren van *liquid modernity* (2000). Met dit begrip wordt een verdere fase in het moderniseringsproces aangeduid, na de ‘vaste’ (*solid*) fase. Hierin transformeert de in klassen en statusgroepen geregelde samenleving in een wereld waarin deze bevolkingscategorieën niet meer zo duurzaam van elkaar zijn afgebakend. Mensen hebben meer te kiezen dan ooit en identiteit wordt niet langer voorgeschreven, maar

werkelijk zou komen, maar langzamerhand verschenen er tekenen. Een vergulde troon met blauwe kussens werd op het podium neergezet, links en rechts daarvan vazen met rode rozen en daarnaast een soort altaar met schalen fruit (druiven, bananen, appels en sinaasappels). Vervolgens werd daar eendeloos mee geschoven, want, zo bleek later, er moest ook nog een heel koor het podium op.

Na opkomst van de band – de blinde organist van Burkes kerk werd behoedzaam naar zijn plaats geleid – werd een scherm opgehouden van *backstage* tot aan de troon, een microfoon verdween achter het scherm, de tonen van het orgel zwelden aan, de Stem klonk en het scherm viel weg. The King was gearriveerd.

Werd het een optreden of een kerkdienst? Beide, en dat maakte het spannend. Na twee nummers liet Burke het koor een gospel naar eigen keuze zingen met een glansrol voor een jonge Surinaamse Amsterdamse, en dochter Melonie nam het Onze Vader, Psalm 23 en nog wat bijbelverzen swingend onder handen.⁸ Vader vouwde de handen en deinde met opgeheven handen mee. Toen was het tijd om te zegenen. De eerste vaas werd aangesproken. ‘*There’s a blessing in the roses tonight!*’ Er werd ook gebeden voor de slachtoffers van de orkaan Katrina. Volgens Burke leerde God met deze ramp een lesje nederigheid aan Bush: ondanks al zijn militair machtsvertoon is hij God niet.⁹

Als je daar even op doordent, komt hier wel een erg wreed godsbeeld uit naar voren. Dat voelde wat ongemakkelijk, maar de profetische aanklacht aan het adres van mijnheer de president viel goed bij het Nederlandse publiek. Burke’s engagement bleek verder uit de gezongen regel *Bring ‘m home*, de slogan waaronder in de Verenigde Staten wordt geprotesteerd tegen de Amerikaanse aanwezigheid in Irak. Bovendien wordt op internet zijn cover van de protestsong *None of us are free* vertoond met een huiveringwekkende collage van beelden van mishandeling, bombardementen en aanslagen uit Irak. ‘*None of us are free, when one of us is changed*’, zingt hij hier met de gospelgroep the Blind Boys of Alabama.

De dienst stoomde lekker door. Burke zelf ging vocaal niet tot het uiterste, maar wakte wel met succes de menigte tot samenhang op – al was het bij enkelen, met name witte bezoekers, met een zelfspottende glimlach. Sommige anderen zongen en bewogen met geheven handen uitbundig mee, alsof ze aan hun reguliere kerkdienst deelnamen. Volgens muziekblad *Our* viel hier de afstand tussen artiest en publiek weg en was er sprake van een ‘echt samenzijn’ (Smallegange, 2005).

schap vormt van een bepaald soort, interreligieus georiënteerde gelovigen. Deze tendens kan echter ook worden tegengewerkt.

Een casus waar ik wat langer bij stil wil staan is *Gospel/festival Amsterdam (zo!)*, waarbij zo staat voor stadsdeel Zuidoost, voorheen bekend als de Bijlmer. Bijzonder aan dit festival is dat het niet is opgezet vanuit evangelisatie-, maar vanuit culturele overwegingen, terwijl toch het religieuze karakter van de muziek volop aandacht krijgt. Het festival, dat ook kerkoren en een 'preek-battle' van lokale predikanten op het programma had staan, wordt mede georganiseerd door het stadsdeel Amsterdam-Zuidoost,⁵ vanuit de optiek dat gospel, als essentieel onderdeel van de zwarte cultuur en religie, bij uitstek past bij dit stadsdeel met zijn ruim tachtig Nederlandse, Caribische en Afrikaanse kerkgemeenschappen (www.gospeffestival.nl).

Someone has been moved!

Publiclistrekker bij de editie 2005 was Solomon Burke. Burke is een van de eersten die de *black gospel* voorzagen van andere teksten en zo buiten de kerk verspreidden onder de noemer *soul*. Zo is de Blues Brothers-hit *Everybody needs somebody to love* van hem afkomstig. (Zijn naam wordt in de eerste regels dan ook met respect genoemd). Na zijn leven enige decennia in dienst te hebben gesteld van zijn familie (21 kinderen en een uitdijende schare kleinkinderen en achterkleinkinderen), zijn eigen kerk (*The House of God for All People*) en de begrafenisonderneming van zijn dochter is hij sinds kort terug op de internationale podia.⁶ Deze *come back* dankt hij aan de prachtig geproduceerde cd *Don't give up on me* (2002) waarmee deze sub-topper op zijn oude dag een Grammy in de wacht sleepte.

Toen ik in de krant zag staan dat Burke in Nederland was voor niet zomaar een concert maar een *Soul Service* met '*miracles & healings, confessions & blessings*', moest ik daarbij zijn, ook toen niet goed wetend of ik nu gedreven werd als fan of als onderzoeker.⁷ Burke zou ook optreden in pop-tempel Paradiso met hetzelfde programma, maar ik koos voor het gospel-festival (3 september 2005). De Bijlmer in dus, uitstappen bij metrohalte Ganzenhoef, want de locatie was op het terrein van het Cultureel Educatief Centrum dat pal aan die halte ligt.

Het festival bleek een kleinschalig buurtfeest te zijn met veel zwarte kerkkoren, bluesbands, hiphop, R&B and jazzy zangeressen. Het ging er zo gemoedelijk aan toe dat ik bijna niet kon geloven dat hij, The King,

dient te worden opgebouwd. Wat je consumeert, is daarbij veel meer bepalend dan of en wat je produceert. In tegenstelling tot wat reclamemakers ons trachten te doen geloven, betekent dit alles geen vrijheid, maar impliceert het een nieuw sociaal patroon. Je moet kiezen ('Ik kies bewust!'), met de kwellende onzekerheid (*agony of choice*) die deze dwang met zich meebrengt. Daarom zoeken hedendaagse mensen hun toevlucht tot allerhande experts, van hypothekers tot relatietherapeuten, die hen door onzekere situaties heen moeten loodsen.

Bauman (2003; 2005; 2006) onderzoekt in een vloed aan publicaties wat deze conditie voor het menselijk samenleven (*Liquid Life*) betekent: van de consequenties voor intieme relaties (*Liquid Love*) tot de angst voor internationaal terrorisme (*Liquid Fear*). Voorop staat voor hem de vraag hoe er in zo'n situatie nog gemeenschap kan zijn. De vraag wat de rol van en consequentie voor religie is, behandelt Bauman zelden – waarvoor hij is bekritiseerd door de Britse godsdienstsocioloog James Beckford (1996). Het lijkt erop dat religie nog slechts op twee wijzen sociale vorm kan krijgen (De Groot 2006a).

Ten eerste kan een gemeenschap van gelijken (Bauman, 2001) worden uitgevonden en verbeeld in religieuze rituelen, geloofsvoorstellingen en ethische gedragscodes. Zo'n religieuze gemeenschap heeft weinig van doen met de echte wereld waarin mensen van allerlei verschillende godsdiensten en achtergronden met elkaar samenleven. Zolang althans de feitelijke sociale netwerken met hun ongelijkheden buiten zicht blijven, komt de vereniging van één zo'n bevolkingsgroep neer op segregatie. Er wordt wel een gevoel geleverd van 'erbij horen', maar de gemeenschap waar je dan bij hoort is surrogaat. De mensen in de kerk, bijvoorbeeld, zijn niet de mensen met wie je werkt en omgaat in het dagelijks leven. De menselijke houding die met deze segregatie gepaard gaat, benoemt Bauman (1997) als fundamentalisme. Je wordt bevrijd van de dwang tot kiezen door je over te geven aan God en de groep. Een belangrijk voordeel is de ontologische zekerheid die deze stap je verschaft. Leven, lijden en de dood krijgen een plaats. Maar de omringende *liquid modernity* – waarin alles onzeker is – wordt, aldus Bauman, buiten de deur gehouden.

De tweede variant is de esthetische, instant-gemeenschap. Door met anderen samen te komen in een spectaculair (religieus) *event* kun je de ervaring opdoen deelgenoot te zijn van iets dat het individu overstijgt. Het samenzijn van individuen kan, voor even, een gevoel van gemeenschap verschaffen zonder ethische verplichtingen en consequenties voor

de langere termijn. Volgens Bauman zijn dit geen echte gemeenschappen, maar 'gardrobe-gemeenschappen' (*cloakroom communities*): je trekt bepaalde kleding aan en je hoort erbij. Eerder dan een remedie tegen het gebrek aan gemeenschap zijn deze zogenaamde vormen van gemeenschap een symptoom, en wellicht zelfs een mede-veroorzaker, van het uiteenvallen van de samenleving.

Er is echter een derde optie en die ligt verschoolen in Baumans visie op de wijze waarop mensen zouden kunnen samenleven in een minder ellendige wereld. (Onder al zijn zwartgallige analyses ligt een opmerkelijk moreel engagement.) In een wereld van individuen kan gemeenschap enkel worden gevormd door individuen die werkelijk in staat zijn om solidaire en verantwoordelijk voor elkaar te zijn, schrijft hij in zijn essay *Community* (Bauman, 2001, 149-150). Hiertoe zijn collectieve arrangementen nodig (zoals toegankelijk onderwijs en een deugdelijk stelsel van volksverzekeringen). Maar wie met zo'n politiek programma de maatschappelijke problemen poogt op te lossen, moet erop bedacht zijn dat elke oplossing weer een nieuw probleem schept (vgl. Bauman, 1997, 207-208). De heilzaamheid ligt niet binnen ons bereik. Bauman spreekt hier van de ambivalenties van de moderniteit: elke goedbedoelde regeling op het ene terrein leidt tot onbedoelde gevolgen op het andere, waar weer nieuwe regelingen voor worden bedacht, zodat niemand uiteindelijk nog overzicht heeft.

De dominicaan Leo Oosterveen (2005) ziet hierin aanknopingspunten voor een 'hermeneutische theologie'. De vraag waar het in de christelijke boodschap nu eigenlijk om draait kan niet beantwoord worden door het verwoorden van enkele fundamentele geloofswoorden, maar enkel door het tonen van een geloofspraktijk die, behalve uit het belijden van overtuigingen, bestaat uit gebaren en handelingen en het praktiseren van een bepaalde levenswandel. De inhoud van het christelijk geloof is niet te functioneren buiten het avontuur van het geloven zelf om. Het denken van Bauman en Schillebeeckx met elkaar verbindend, accentueert hij de heilsbetekenis van het niet-weten. God laat zich kennen eerder aan de grenzen, dan binnen de grenzen. In de erkenning dat het project van de moderniteit vastloopt in zijn eigen logica, situeert Oosterveen de ruimte waarin God zich kan openbaren als de onbeheersbare. De kansen voor religieuze gemeenschapsvorming rond dit taalspel schat hij zeer voorzichtig in (Oosterveen, 1997).³

Eveneens in aansluiting op de analyse van Bauman – overigens zonder de kritische waardering waar deze mee gepaard gaat over te nemen – signa-

creet tot uitdrukking komen, bijvoorbeeld in de viering van de sacramenten. In ziekenhuizen worden vaak occumenische vieringen gehouden, inclusief de Maaltijd van de Heer. In bajesvieringen wordt zelden Avondmaal of Eucharistie gevierd, waarschijnlijk omdat juist hierin naar voren zou komen dat de aanwezigen zich op uiteenlopende wijzen verhouden tot wat wordt gevierd.

In al dit soort gevallen (te denken valt ook aan verpleeghuizen en de krijgsmacht) is er sprake van een leefgemeenschap die doorgaans niet enkel uit christengelovigen (van een bepaalde denominatie) bestaat. Hier wordt werkelijk samengeleefd. Vanuit het perspectief van Bauman liggen hier waarschijnlijk nog de beste kansen voor 'echte' gemeenschap, waarbij de verbeelde gemeenschap – ondanks alle theologische spanningsvelden – aansluit op een geleefde gemeenschap.

SECULIER-RELIGIEUZE FENOMENEN

Tenslotte zijn er dan de bijeenkomsten in de seculiere sfeer waar geen kerk aan te pas komt, maar die toch sterk aan een kerkelijk samenzijn doen denken, zoals de kerkdienstvoorstelling van Freek de Jonge. Een ander voorbeeld zijn de interreligieuze bijeenkomsten die in het stadsmuseum van Zoetermeer worden gehouden, als vervolg op de tentoonstelling 'Zoetermeer tussen hemel en aarde' (www.geloveninzotermeer.nl).

Najaar 2004 was in deze *new town* bij Den Haag een expositie van fotoportretten en interviewfragmenten van Zoetermeesters met uiteenlopende (on)gelovige achtergronden (Van der Ploeg en Van Dijk, 2004). Tijdens en na deze periode werd, aangespoord door een Zoetermeester die in zijn werkzame leven predikant is, een netwerk gevormd van allerhande gelovigen die zich, conform de oproep van de burgemeester van Amsterdam (Cohen, 2004), inzetten voor sociale integratie in deze multiculturele groeiestad. Zo werd in het najaar van 2006 een reis naar Marokko georganiseerd, oorspronkelijk met als doel om lessen te trekken uit de wijze waarop moslims, christenen en joden daar met elkaar samenleven. Een van de uitdagingen waar deze groep voor staat is om het interreligieuze karakter te bewaren. Uit de opzet van het initiatief volgt dat meer exclusief geïntegreerde religieuze stromingen (bijvoorbeeld fundamentalistische christenen) weinig belangstelling zullen hebben, terwijl syncretistisch ingestelde stromingen, zoals de Bahai, juist zeer geporteerd zullen zijn van dit initiatief. Hieruit zou kunnen volgen dat zich een meer zelfstandige gemeen-

in de veel minder wisselende groep mensen die achter steen en staal de kerkdiensten bezoeken. Hoewel veel gedetineerden niet of nauwelijks bekend zijn met het christelijk geloof, wordt hier volop meegevierd, actief geluisterd en meegebeden (Oskamp, 2004).

Vanuit het perspectief van *solid modernity* spreekt men hier over 'categoriaal pastoraat'. Categorieën gelovigen die moeilijk bereikbaar zijn voor de reguliere, territoriaal opererende, zielzorgers worden langs een alternatieve weg bediend, zodat zij niet verstoken blijven van de zielzorg waarop ze recht hebben. De setting waarin dit plaatsvindt, heeft echter haar eigen impact. De beroepskrachten mogen dan wel vanuit een christelijk referentiekader vertrekken – zij die door hen bereikt worden hoeven dit kader niet noodzakelijkerwijs te delen. Beide groepen kunnen elkaar gaan vinden in een gemeenschappelijke definitie van de situatie als kerk-zijn, maar van zo'n setting gaat ook een impuls uit om op zoek te gaan naar uitbreiding van het repertoire aan religieuze voorstellingen en rituelen (vgl. Post, Nugteren en Zondag, 2002, 114-133).

Een praktisch-theologische kwestie hierbij is wat voorop moet staan: de duurzame gemeenschap van de institutionele kerk of de momentane beleving van gemeenschap? Sommigen verkiezen de eerste positie. Dan komen activiteiten met buitenstaanders in het licht van dienstverlening of missionering te staan en horen zelf niet tot de kerkelijke zielzorg. Anderen zien wel ruimte voor een meer vloeibare ecclesialiteit. 'Waar twee of drie in Mijn naam bijeen zijn, daar ben Ik hun midden' (Matteüs 18,20) is in dit verband een geliefd vers. De belijdenis van Christus ('in mijn Naam') wordt zo van groter belang gedacht dan het staan in een ambtelijke lijn, of een ander criterium dat verband houdt met een institutionele verschijningsvorm van de kerk van Christus. In de uitwerking van dit principe wordt de vloeibaarheid die hier wordt gesuggereerd echter al gauw ingeperkt. De Kroatisch-Amerikaanse theoloog Miroslav Volf komt vanuit dit vertrekpunt in congregationalistische sfeer terecht, waarbij kerk-zijn wordt gesitueerd in autonome lokale gemeenschappen van bewuste en geëngageerde christenen (De Groot, 2006b).

Vandaar is een tweede kwestie te benoemen: is kerk iets voor ingewijden of staat ze in principe open voor iedereen? Met een verwijzing naar beelden die in het Nieuwe Testament zijn aan te treffen: zouden we nu, achteraf, het begrip kerk verbinden met de schare die zich rond Jezus verzamelt, of eerder met de kleinere kring van volgelingen? In dergelijke theologische spanningsvelden worden verschillende keuzes gemaakt, die con-

leert en bepleit de anglicaanse theoloog Pete Ward een *liquid church*. En hij beziet de toekomstkansen van de kerk een stuk optimistischer. Ward meent dat we moeten ophouden om kerk-zijn te identificeren met één bepaalde, moderne vormgeving daarvan: de lokale, afgebakende, als vereniging georganiseerde gemeente die zondagochtend bij elkaar komt om samen hetzelfde te doen volgens vaste, uniforme patronen. Kerk gebeurt, aldus Ward, overal waar Christus wordt gecommuniceerd. In ontmoetingen, in evangeliserende producten, op christelijke manifestaties, in gebedsgroepen, cursussen ter introductie in het christelijk geloof en muziekfestivals. Hoewel het onderscheid tussen evangelisatie en kerk-zijn hier erg dun wordt, daagt Ward wel uit om kerk-zijn niet te identificeren met een bepaalde, tijdgebonden vormgeving. Er is een vloeibare manier van kerk-zijn, die wordt gekenmerkt door een *flow* van religieuze communicatie die door kleine en grote netwerken heen beweegt.

Met deze benadering komen verschijnselen in beeld die anders buiten het zicht zouden blijven (een culturele manifestatie die kwaliteiten van kerk-zijn krijgt), of louter vanuit de gevestigde instituties bekeken zouden worden, waardoor belangrijke zaken worden gemist. Zo kan de hedendaagse reli-cultuur (*contemporary Christian culture*) als vindplaats van zielzorg en van een vloeibare vorm van kerk worden aangemerkt. Hierbij valt te denken aan allerlei religieuze evenementen, zoals de EO-jongerendag, tot kleine meer of minder duurzame geloofsgroepen die niet pretenderen een kerk te zijn.

De reli-cultuur waar Ward over spreekt, is slechts één van de drie vloeibare vormen van kerk die ik in mijn onderzoek onderscheid, naast kerkelijke initiatieven in een seculiere setting (zoals rond kerkdiensten in ziekenhuizen en gevangenissen) en seculier-religieuze fenomenen (zoals interreligieuze groepen in een museum en kerkdienstvoorstellingen in het uitgaanscircuit). Hierbij is het telkens de vraag hoe de feitelijke situatie wordt ingeschat en welke perceptie van de christelijke opdracht daarmee verbonden wordt. Ik zal kort op elke categorie ingaan en telkens enkele praktisch-theologische kwesties aansnijden die hier spelen.

RELI-CULTUUR

Een aansprekend voorbeeld van de eerste vloeibare vorm van kerk-zijn is het verschiensel jeugdkerken (Roeland, 2006).⁴ De afgelopen jaren hebben groepjes jongeren op diverse plaatsen in het land swingende bijeenkom-

sten georganiseerd, waar in de taal van de hedendaagse *dance party*'s een kerkdienst werd uitgevoerd. Met weinig meer organisatie dan een website (www.jeugdkerken.nl) werden jongeren in staat gesteld een jeugdkerk op te richten. Stappenplan en startpakket zijn te downloaden van de site; eigen creativiteit en bestaande netwerken, die zich vooral uitspreken in evangelicale kring, doen de rest.

Een massaler en meer geregisseerd voorbeeld vormen de tweejaarlijkse Wereldjongerendagen. Enerzijds betreft dit verschijnsel een jeugdbijeenkomst van de rooms-katholieke kerk, anderzijds bedient men zich hier van de taal van een *mega event*. De dynamiek die daarbij ontstaat genereert eigen kwaliteiten waarbij ontmoeting en beleving voorop staan, en vertegenwoordigers van de gevestigde kerk sterren worden in een mediagebeuren. De Wereldjongerendagen staan voor een vorm van zielzorg buiten de parochie die daar voor een belangrijk deel echter wel mee verbonden is: de deelnemende jongeren zijn veelal betrokken parochianen, en soms tevens betrokken bij zogenaamde 'nieuwe bewegingen' in de rooms-katholieke kerk (De Groot, 2006c).

Bij deze voorbeelden zijn vragen te stellen over de relatie tussen kerk-zijn en omringende cultuur, over de relatie tussen vorm en inhoud en over de relatie tussen *liquid church* en *solid church*. Beide voorbeelden laten een grote affiniteit met de hedendaagse jongerencultuur zien. Vanuit een visie op kerk-zijn waarbij de parochie een plaats is waar mensen uit verschillende milieus elkaar ontmoeten, wordt hier tekortgedaan aan de openheid van kerk-zijn voor iedereen. Kerk-zijn is in deze gevallen immers verbonden aan een bepaald gezelschap, een bepaalde geloofsstijl en een bepaalde geloofsinhoud. Bij nader inzien wordt hier echter een ideaal vergeleken met een praktijk. De hippe jeugdkerk wijkt evenzeer van dit ecclesiologische ideaal af als de burgerlijke parochiekerk waar de leefijds categorieën onder de veertig jaar nagenoeg ontbreken in de kerklanken. Bovendien blijft de affiniteit met de bestaande jongerencultuur toch een kritische te zijn. De boodschap die hier wordt uitgedragen staat haaks op het dominerende hedonisme (met als markerende regel 'geen seks voor het huwelijk').

Vorm en inhoud worden in dit opzicht scherp gescheiden. Er wordt ingevoegd in de uitgaanscultuur om daarbinnen een afwijkend geluid te laten horen. Op deze scheiding valt wel iets af te dingen. De inhoud wordt ook gekleurd door in deze context te opereren: directe emotionele beleving wordt belangrijker dan ontzag voor traditie of zelfstandig nadenken, een duidelijke boodschap krijgt de voorkeur boven het aanvaarden van

onzekerheid, God krijgt vooral een plaats in de persoonlijke levenssfeer en minder in het wereldgebeuren. Er is een verwantschap tussen elementen van de uitgaanscultuur en de invulling die de christelijke traditie hier krijgt.

Hoe fluide is deze vorm van kerk? Achter de losse bijeenkomsten gaat een 'vriendengemeenschap' schuil, en ook de bezoekers lijken afkomstig uit protestants-evangelicale gemeenten. Kerkelijke *communities* vormen waarschijnlijk een noodzakelijke voorwaarde voor deze meer vloeibare vormen van gemeenschap. Deelname aan dit circuit veronderstelt een voorafgaande religieuze socialisatie die moeilijk voorstelbaar is zonder plaatselijke geloofsgemeenschappen. In deze gevallen veronderstellen de fluide vormen van gemeenschap een solide gemeenschap. *Liquid* en *solid* lijken dus meer met elkaar verweven.

De werkelijkheid blijkt nog ambivalenter dan Bauman deze voorstelt. Om het in zijn categorieën uit te drukken, zijn jeugdkerken en Wereldjongerendagen tegelijkertijd te beschouwen als fenomenen die staan voor de fluide instant-gemeenschap als voor de fundamentalistische gemeenschap van gelijken. Enerzijds passen ze uitstekend in het beeld van *liquid modernity* zoals geschetst door Bauman en Ward. Religie staat er in het teken van consumptie. Uitdrukking geven aan een christelijke respectievelijk katholieke identiteit wordt voorgesteld als een persoonlijke keuze. Religieuze experts maken duidelijk hoe je als (katholiek) christen door het leven moet gaan. Anderzijds gaat het hier om onderwerping aan de wil van God, die wordt vertolkt door een welomschreven bijbelinterpretatie of een klerikale hiërarchie, inspelend op de erkenning van het menselijk tekort. Jeugdkerken en Wereldjongerendagen zijn geen vluchtige *events*, maar trefpunten binnen een netwerk dat wordt voorgesteld als een gemeenschap van gelijken.

KERKELIJKE INITIATIEVEN IN EEN SECULIERE SFEER

De tweede fluide vorm van kerk-zijn die ik onderscheid bestaat uit vormen van religieuze gemeenschap die zich vormen rond initiatieven die weliswaar van kerkelijke origine zijn, maar zich afspelen in een seculiere setting. Een voorbeeld is de voortdurend wisselende gemeenschap van patiënten, vrijwilligers, personeel en andere belangstellenden die zich vormt rond kerkdiensten in een ziekenhuis (Steinkamp, 1997, 242-243). Een ander voorbeeld vormt de religieuze gemeenschap die ervaren wordt